

ERMƏNİSTAN AZƏRBAYCANLILARI VƏ ONLARIN ACI TALEYİ

Fəlsəfə elmləri doktoru Sabir Əsədovun tarix elmləri namizədi İsrail Məmmədovla zəngin mənbələr, rəsmi məlumatlar və məxəzlər əsasında birgə yazdığı "Ermənistan azərbaycanlıları və onların acı taleyi" tarixi oçerkinə oxuculara təqdim edirik.

(əvvəli 29, 30 aprel, 1, 2, 3, 5, 6, 7, 14 və 15 may tarixli saylarımızda)

Bəs əslində bu qərar necə yerinə yetirildi. Əldə olan məlumatlara görə 1948-ci ildə Ermənistan SSR-dən Azərbaycan SSR-ə 1799 təsərrüfat, 7747 nəfər köçürülmüşdür. Həmin müddətdə 2834 nəfəri birləşdirən 429 ailə müxtəlif təzyiqlərə məruz qaldıqlarına görə pərakəndə halda Azərbaycana gəlməyə məcbur olmuşlar. Beləliklə, 1948-ci ilin payızınadək gələnlərin sayı 10.584 nəfər olmuşdur. 1949-cu ildə qərarda nəzərdə tutulmuş 40.000 nəfər əvəzinə 15276 nəfər, 1948-1950-ci illərdə qərarla Ermənistan SSR-dən cəmi 8.018 təsərrüfatda birləşən 34382 nəfər köçürülmüşdür. Bununla yanaşı həmin illərdə 1000 təsərrüfatdan çox azərbaycanlı ailəsi (7 min nəfər) ictimai əmlaklarını Ermənistanda qoyub özbaşına Azərbaycanın müxtəlif rayonlarına qaçmalı olmuşlar. Bütövlükdə götürülsə 1948-1953-cü illərdə Ermənistan SSR-dən 100 min nəfərdən çox adam zorla köçürülmüş və ya köçməyə məcbur edilmişdir.

Stalinin ölümündən sonra köçürülmə qəti surətdə dayandırılmışdır. Bu zaman əks proses başlanmışdır. Axta, Qarabağlar, Yeğeqnadzor, Əzizbəyov və başqa dağ rayonlarından zorla Kür-Araz vadisinə köçürülən 10 minlərlə əhalinin aqibəti daha kədərli olmuşdur. İqlimə uyğunlaşa bilmədikləri üçün, adı meşət şəraiti olmadığından köçürülənlərin üçdə biri aclıq və xəstəliklər nəticəsində həlak olmuşdur. Arxiv sənədlərindən görüldüyü kimi köçürülən əhalinin bir qismi tövlələrdə, bəzən isə hətta heyvanlarla bir yerdə yaşamışdır. Onlar üçün ayrılan vəsaitin cəmi 45-47 faizindən istifadə edilib, yaşayış evləri tikilməmişdir. Ermənistandan özbaşına köçənlərin böyük bir dəstəsi DQMV Martuni rayonunun Qişi və Xunuşnak kəndlərində məskunlaşmışdılar. Vilayətin erməni rəhbərləri Azərbaycan köçürmə komissiyasının rəhbərləri olan ermənilərin (Brutens, Sevumyan) köməyi ilə onları Martuni rayonundan müxtəlif bəhanələrlə qovmuşlar. 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan köçürülən azərbaycanlılardan bir nəfəri də

Dağlıq Qarabağda məskunlaşmağa qoymamışlar.

Köçürülmə dövründə ikinci müsibət Ermənistandan gələn azərbaycanlıların elə 1948-ci ildən başlayaraq yenidən öz doğma yurdlarına qayıtması idi. 1948-1950-ci illərdə 376 təsərrüfatın yenidən Ermənistana qayıtması xəbərini Ermənistan Nazirlər Sovetinin sədri S.Karapetyan (29 may 1950-ci il teleqramında) Ermənistan üçün faciə hesab edirdi. Əslində bu, Ermənistan üçün deyil, oradan Azərbaycana qovulmuş, Azərbaycandan yenidən Ermənistana qayıtmağa məcbur olmuş didərgin azərbaycanlılar üçün faciə idi. Buna baxmayaraq beş il ərzində Azərbaycana köçürülmüş Ermənistan azərbaycanlılarının salamat qalanlarının təqribən 40-45 faizi öz doğma yurdlarına qayıtmışdır.

Köçürülmə prosesinin başqa bir cəhətini də qeyd etmək vacibdir. Xaricdən gələn erməniləri yerləşdirmək üçün azərbaycanlıları öz dedə-baba yurdlarından köçürmək nəzərdə tutulurdu. Əslində isə məqsəd azərbaycanlıların Ermənistandan təmizlənməsi idi. Belə bir fakt da bunun əyani sübutudur ki, Ermənistan ərazisində elə indinin özündə də əvvəllər azərbaycanlıların yaşadığı yüzlərlə kənd xarabalığa çevrilmişdir. Ermənistan KP MK-nın 1975-ci il yanvar plenumunda göstəriləyi kimi 476-dan çox kənd istifadəsiz qalmışdır. ("Kommunist" qəzeti (Yerevan), 20 yanvar 1975-ci il). Hətta erməni millətçilərinin özlərinin də 1990-cı ildə etiraf etdikləri kimi "Azərbaycanlıların köçürülməsi ilə əlaqədar boşaldılan torpaqlardan və mənzil fondundan xaricdən gələn erməni kəndlərinin yerləşdirilməsi üçün istifadə edilmədi" ("Qolos Armenii" qəzeti, 11 noyabr 1990-cı il).

Bütün bu deyilənlərdən yeganə bir nəticə çıxır ki, Ermənistandan azərbaycanlıların zorla köçürülməsi nə xaricdən gələn ermənilərin yerləşdirilməsi, nə də Azərbaycanda pambıqçılığı inkişaf etdirmək məqsədi daşımamış, əksinə daşnakların özəli arzuları olan təkmillətli Ermənistan respublikası yaratmaq siyasətinin nəticəsi olmuşdur. Lakin 1948-1953-cü illərdə də buna nail ola

bilmədilər.

Əllinci illərin axırlarında azərbaycanlıların Ermənistandan sıxışdırılıb çıxarılmasının yeni mərhələsi başlandı. Bu mərhələnin xarakterik cəhəti ondan ibarət idi ki, üzdə beynəlmilətçilik, xalqlar dostluğu şüarını irəli sürərək azərbaycanlıların Ermənistanda yaşayış və inkişaf imkanları əl altından məhdudlaşdırılırdı. Bunun üçün belə tədbirlər görüldü:

1. İntellektual qüvvələrə, ziyalılara qarşı törədilən mənəvi terror. Bu, özünü birinci növbədə respublikada o dövərə qədər mövcud olan ali məktəblərin, texnikumların, mətbu orqanlarının kütləvi surətdə ləğv edilməsində bariz göstərdi. 1930-cu illərdə yaranmış X.Abovyan adına Yerevan Pedaqoji İnstitutunun dörd fakültədən (Azərbaycan dili və ədəbiyyatı, tarix, coğrafiya, fizika və riyaziyyat) ibarət azərbaycanlı bölməsinin əyani və qiyabi şöbələri bağlandı. Onun yerində yalnız 1955-ci ildə 25 nəfərdən ibarət bir azərbaycanlı qrupu təşkil edildi.

Ermənistanda müəllim kadrların həzirlənməsində mühüm rol oynayan, 1925-ci ildən təşkil edilmiş Yerevan azərbaycanlı pedaqoji texnikumu, buna böyük ehtiyac olduğu halda, ləğv edilib Azərbaycan SSR-nin Xanlar rayonuna köçürüldü.

Mənəvi terrorun konkret nəticələri bunlardır: hər il Ermənistanda azərbaycanlı məktəblərinin orta hesabla buraxdığı 5000 nəfər məzunun xeyli hissəsi öz təhsilini davam etdirmək üçün respublikada imkan olmadığından başqa respublikaların, xüsusilə Azərbaycanın ali məktəblərinə getməyə məcbur olurdu. Sonrakı nəticəsi də ondan ibarət idi ki, başqa ali məktəblərdə təhsil alan gənc mütəxəssislər öz doğma yerlərində işlə təmin edilmədiklərinə görə yenidən Azərbaycana qayıtmalı və yaxud, ümumiyyətlə, Azərbaycanda qalmağa məcbur olurdular. Beləliklə, Ermənistandan Azərbaycana azərbaycanlıların yeni axını, yeni köçkünlük başlayır. Düzdür, 1950-1980-ci illərdə Ermənistandan azərbaycanlıların axını haqqında statistika məlumatı yoxdur. Lakin hamıya bəlli olan belə bir həqiqət var ki, həmin illər ərzində Ermənistanın azərbaycanlıları yaşayan hər kəndindən tək-cə Azərbaycana köçən ailələrin sayı 1988-ci ildə həmin kəndlərdə qalan ailələrin sayından iki dəfə çox idi. Məsələn, Qafan rayonunun 300 evli Şəhər-

cik kəndindən 1988-ci ilədək 280 ailə ancaq Bakıda və Sumqayıtda yaşamışdır. Belə misallar yüzlərdədir.

2. 1960-cı illərdən başlayaraq respublikada azərbaycanlılardan rəhbər vəzifələrdə olanların hamısını (Amasiya rayonu istisna olmaqla) ermənilərlə əvəz etdilər. Basarkeçər, Krasnoselo, Qarabağlar, Zəngibasar, Vedi rayonlarında (əhalinin 75-90 faizi azərbaycanlılar olmaqla) rayon partiya komitələrinin birinci katibləri heç bir əsas olmadan vəzifələrindən azad edildilər, azərbaycanlıların qarışıq yaşadıkları 10 rayonda isə rayon partiya komitələrinin ikinci və ya üçüncü katibləri azərbaycanlı olduğu üçün vəzifələrindən azad olundular. C.Cabbarlı adına Dram Teatrı, Sisyan, Qafan, Mehri, Qarabağlar, Vedi, Zəngibasar, Kalinino, İcevan rayonlarında Azərbaycan dilində çıxan qəzetlər, respublika nazirlikləri və idarələri nəzdində Azərbaycan dilində olan bir sıra nəşrlər bağlandı.

3. Ermənilərlə azərbaycanlıları arasında münaqişənin dərinləşməsinə, Ermənistan azərbaycanlılarının mənəvi terroruna gətirib çatdıran ən mühüm səbəblərdən biri 1965-ci ildə uydurma "Erməni genosidi"nin 50 illiyinin erməni diasporunun təsiri və A.Mikoyanın bilavasitə köməyi ilə respublika miqyasında qeyd edilməsi idi. Qərar verildəndə 1965-ci il aprelin 24-dək bir il ərzində Ermənistanın bütün kütləvi informasiya vasitələri, nəşriyyatları ancaq bir istiqamətdə - antitürk, antiazərbaycan təbliğatı ilə, təhriklərlə, hədə-qorxu ilə məşğul olmuşlar. Uzun illərdən bəri gizli fəaliyyətə keçmiş "Daşnaksütyun" partiyası elə həmin illərdə baş qaldırmış, açıq fəaliyyətə keçmişdir. Belə bir təsadüf daşnakların fəaliyyətinin genişlənməsinə təkan oldu ki, uydurma "Erməni genosidi"nin 50 illiyi daşnak partiyasının üzvlərindən biri, Azərbaycan xalqının qəddar düşməni, cəllad Andranikin anadan olmasının yüz illiyi ilə bir dövrə düşürdü. Ermənistan rəhbərliyi (o zaman Ermənistan KP MK-nın birinci katibi Y.Zorabyan idi) yenə Mikoyanın köməyi ilə Andranikin yubileyini qeyd etməyə icazə aldı. Bütün respublika qəzetləri, o cümlədən azərbaycanca çıxan "Sovet Ermənistanı" da Andranikin yubileyini erməni xalqının qəhrəmanı kimi qeyd etdi (onu da deyək ki, məqalələr şəkiləz verildi. Lakin yubiley gecəsi saat 12-də Moskva ilə razılaşdırılıqdan sonra cəlladın şəklinin də verilmə-

sinə nail oldular).

1965-ci il aprelin 23-də genosidin 50 illiyi münasibətilə Yerevan şəhərində keçirilən 400 minlik nümayiş, orada aparılan plakatlar bu hərəkatın məqsədini aydın göstərirdi. Burada diqqəti cəlb edən plakatlar bunlar idi: "Qərbi Ermənistan (yəni Anadolu) Ermənistanın olmalıdır", "Dağlıq Qarabağ bizimdir", "Naxçıvan Ermənistan torpağıdır", "Ermənilər, 1915-ci ilin qisasını almaq vaxtıdır, birləşin" və s. Bunlar bir daha sübut edir ki, Qarabağ hərəkatı kaputikyanların, balayanların, xanzadyanların dediyi kimi yenidənqurmanın yetirməsi deyil, 50-60 il bundan əvvəl yaranmış, 60-cı illərdə gizli fəaliyyət göstərərək sonra açıq surətdə millətçiliyi qızışdıraraq, millətlərarası ədavət salan bir hərəkata çevrilmişdir.

SSRİ prokurorluğunun baş istintaq idarəsi rəisinin birinci müavini V.İ.İlyuxin müsahibəsində Qarabağ hərəkatının tarixi haqqında olduqca dəqiq məlumat verir. "Biz Qarabağ komitəsinin istintaqı ilə çox dərindən məşğul olmuşuq. Bu məlum komitənin fəaliyyəti əvvəllər çoxlarının başa düşdüyü kimi heç də günahsız deyildir. "Qarabağ hərəkatı" bəzilərinin iddia etdiyi kimi, yenidənqurmanın da yetirməsi deyildir. Bu hərəkat 40-50-ci illərdən mövcuddur" ("Komsomolskaya pravda" qəzeti, 5 aprel, 1989-cu il).

4. Milli ensiklopediyaların yaradılması haqqında mərkəzin razılığı, qərarı respublikalarda çox böyük rəğbətlə qarşılanmışdır. Lakin Ermənistan burada da istisna təşkil edir. Onlar ensiklopediyadan millətlərarası ədavətin daha da qızışdırılması, milli eqoizmin, milli psixozun artması məqsədilə istifadə etməmişlər. Əvvəla onu deyək ki, respublikalarda bu, 10 cild təsdiq edildiyi halda, onlar Moskva erməni lobbisinin köməyi ilə iki cild artırmış və onu 12 cildə buraxmışlar. Ensiklopediyada 1-ci cildədən başlayaraq axırıncı cildədək bir ideya hakimdir: Ermənistan böyük dövlətdir, ermənilər nadir millətdir, bütün dünyaya yayılıblar. 1915-ci il genosidi erməni millətini məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qoymuşdur. Buna görə də Türkiyədə olan-olmayan bütün erməni kəndlərinin qısa tarixini vermiş və əhalisinin hamısının türklər tərəfindən qırıldığını göstərmişlər. Ermənilərin özlərinin Türkiyədə törətdikləri qırğınları türklərin adına yazmışlar. "Erməni genosidi" ("Böyük qırğın") məqaləsini oxuyan hər

bir erməni silah götürüb vuruşa bilər. Ensiklopediyanın erməni gənclərində türklərə, yeni azərbaycanlılara qarşı yaratdığı nifrəti dərk etmək üçün bu məqaləni oxumaq kifayətdir, hələ yetmişinci illərdə çıxan cildlərdə Dağlıq Qarabağın kəndlərini verərək onları Azərbaycandan ayıraraq məqalənin definisiyasında yazmışlar: "DQMV-də-kənd".

5. Respublikanın bütün azərbaycanlıları yaşayan rayonlarında ermənilər tərəfindən göstərilən milli ayrı-seçkilik azərbaycanlı kəndlərində məktəb binalarının olmaması, yolların çəkilməməsi, onlara ikinci növ insan kimi baxılması, su, qaz borularının azərbaycanlı kəndlərinin içərisindən keçməsinə baxmayaraq onlara verilməməsi və onlarca başqa münasibətlərdir ki, bunların hamısını sadalamağa burada imkan yoxdur.

Az qala bütün dünya mətbuatı, keçmiş İttifaqın informasiya vasitələri belə bir haray salmışlar ki, guya Azərbaycanda, xüsusilə Dağlıq Qarabağda erməni milləti sıxışdırılır, onların hüquqları tapdalanmış, ona görə də DQMV-nin erməniləri azadlığa çıxmaq üçün ayağa qalxmışlar. Bu, tamamilə səhv fikirdir. Əvvəla, bütün bəşəriyyət bilməlidir ki, Qarabağ hərəkatı, "Qarabağ komitəsi" heç vaxt Dağlıq Qarabağda yaranmışdır. Yuxarıda göstəriləyi kimi bu hərəkat 40-cı illərdə Yerevanda başlayaraq uzun müddət gizli fəaliyyət göstərmiş, 60-cı illərdə açıq fəaliyyətə keçmiş, tədricən DQMV-nin əhalisini yerindən ələyərək (1960-cı ildə Kaputikyanın komandası birinci dəfə Qarabağa gələrək erməni abidələrinin qorunması haqqında Moskvada məsələ qaldırmışdır) ancaq səksəninci illərdə Qarabağa köçürülmüşdür. Bu hərəkat əvvəllər olduğu kimi yenə də Yerevandan idarə olunur. İndi isə dövlət səviyyəsinə qaldırılmışdır.

Erməni millətçilərinin Azərbaycanda ermənilərə qarşı milli ayrı-seçkiliyə yol verildiyi fikrinin əsassızlığını sübut etmək üçün tarixi həqiqətlərə müraciət edək. 1918-ci ildə Ermənistanda azərbaycanlılar respublika əhalisinin 45 faizini, 575 min nəfər təşkil etdiyi halda, 1922-ci ildə Azərbaycanda cəmi 240 min erməni əhalisi olmuşdur. 1979-cu ildə isə əksinə Ermənistanda azərbaycanlıların sayı üç dəfədən çox azalmış, 165 min nəfər təşkil etmişdir.

(davamı növbəti saylarımızda)